

A „HARMADIK VILÁG” FEJLŐDÉSPROBLÉMÁINAK TÖRTÉNETI ALAPJAIROL

TŐKEI FERENC

Gondolom, nem kell sok szót vesztegetnem arra, hogy mentegessem magam akár előadásomnak teljesíthetetlenül sokat ígérő címe, akár a „harmadik világ” (vagy éppen „fejlődő országok”) terminus bizonytalansága miatt. Egyszerűen leszögezem, hogy ez alkalommal csak néhány elméleti probléma jelzésére vállalkozhatom. Továbbá: „harmadik világon”, „fejlődő országokon” azokat az országokat értem, amelyek túlnyomórészt gyarmati vagy félgymarmati sorból felszabadulva, ma az önálló fejlődés útjait keresik, s amelyeknek fejlődésproblémái a gyarmatosítás előtti, hagyományos társadalmuk jellege miatt és a kapitalizmussal való igen hátrányos találkozások következtében bizonyos hasonlóságokat mutatnak. Ugyanakkor egy pillanatra sem felejthetjük, hogy a „fejlődők” konkrét körülményei, adottságai és lehetőségei között óriási különbségek vannak, s ezért az őket összefűző általános vonásokból egyetlen ország számára sem lehet közvetlenül, a különös és egyedi sajátosságok feltárása nélkül politikai tanácsokat vagy gazdasági recepteket levezetni.

Kortársi világunk szerkezetét, benne a „fejlődők” hatalmas birodalmát, a világtörténelem hozta létre, sőt, világunk mai sokfélesége alapjában véve nem más, mint az emberiség társadalmi-történelmi fejlődésének egy metszete, amelynek fő alkotórészei lényegében világtörténelmi fejlődéskorszakok – többé-kevésbé módosult – tovább élő formái. E helyütt nem is érinthetem az ebből adódó módszertani problémák sokaságát, sem azokat a vitákat, amelyek e problémákból fakadtak. További megjegyzéseimhez elegendő, ha arra utalok, hogy Marx (a Vera Zaszulicsnak írott válasz híres fogalmazványában) a világ társadalomtörténetével kapcsolatban a földtörténet analógiáját használta, nyilvánvalóan nemcsak azért, mert egyebek közt geológiával is foglalkozott, hanem mert korának világméretű társadalomszerkezetében olyasféleképpen látta megőrzöttnek a világtörténelmet, miként a föld geológiai szerkezetében a földtörténetet. Nos, a „fejlődő országok” kutatásában ott kezdődnek a komoly problémák és szemléleti ellentétek, ahol el kell dönteni, miféle történelmi múlttal függenek össze ez országok fejlődésproblémái, mi a súlya saját helyi múltjuknak és a tőkés világrendszerrel rájuk kényszerített helynek és szerepnek, következésképpen milyen nagyságrendben, milyen történelmi távlatlalt és lépéssel kell megközelítenünk problémáikat.

A „fejlődő” vagy „harmadik világ” elmaradottságának és fejlődésproblémáinak gazdaságtani és -történelmi, sőt szociológiai és politológiai irodalma ma már könyvtárnyi. Ez a mindinkább multidiszciplináris kutatás számos kérdésben komoly eredményekkel dicsekedhet, sőt, számos termékeny szempontot, szemléletformáló támpontot is nyújt – s ez nem csekélység a társadalomtudományok mai állapotában. Mégis, éppen a legérdekesebb és legjobb teljesítmények arról győznek meg bennünket, hogy a fejlődő országok

kutatásának tudományos megalapozása ma még igen fogyatékos. Megítélésem szerint a megalapozás döntő fogyatékosága az adekvát történeti látószög hiánya, s következképp a világtörténeti kép bizonytalansága, elnagyoltsága. Ez a fő – és súlyos következményekkel járó – gyengesége még az Immanuel Wallerstein nevéhez fűződő világgazdaság-kutatásnak is, amely fordulatot hozott ugyan egy rendszerszemléletű világgazdaság-történet felé (a vulgármarxizmus evolucionizmusával szemben is), ám lényegében mégiscsak megmaradt (majdhogynem azt mondtam: megrekedt) a tőkés világgazdaság történetének probléma-körében.

Magától értődik, hogy minden gazdaságtanilag megalapozott kutatásnak a kifejlett gazdaság viszonyaiból, tehát a kapitalizmusból kell kiindulnia; ám alapvető hibákról tanúskodik, ha a „prekapitalizmusról” és a – mondjuk – posztkapitalizmusról csak olyan elvontságokat, szubjektív vélekedéseket, sokszor naivitásokat olvashatunk, mint még a világgazdaság-elmélet és -történet legjobb művelőinél is. A világgazdaság-kutatásnak a marxizmushoz való viszonya ambivalens: föl vállalja a marxizmus „inspirációját”, hivatkozik is a marxizmus klasszikusaira, ám ugyanakkor alapvető kérdésekben a klasszikus elmélet korrekciójára tart igényt. Komoly tudósok megengedik maguknak, hogy Marx nézeteiről nagy lelki nyugalommal nyilatkozzanak és ítéelkezzenek, miközben súlyosan félreértik Marxot még az olyan alapfogalmak dolgában is, mint például a termelési mód, a társadalmi forma vagy a tulajdon filozófiai fogalma. S ez annál sajnálatosabb, mert a marxizmusnak nemcsak a kapitalizmusról van egyedül adekvát tudományos elmélete, hanem (a kapitalizmus elméletétől cseppet sem függetlenül) a „prekapitalizmusról” is.

Az a marxista eszmecsere, amely az 50-es évek közepén kezdődött, s a 60-as években rehabilitálta Marx ázsiai termelési mód fogalmát, majd újra-interpretálta Marx társadalomforma-elméletét és részben világtörténet-felfogását, hatott ugyan mind a hetvenes évek világgazdaság-elméletére, mind pedig a fejlődő országok kutatására, de semmiképpen sem a tudományosan kielégítő és elvárható mértékben. Különösen termékeny hatással lehetne a „fejlődők” kutatásában az ázsiai termelési mód marxi fogalma és egész problematikája, s hogy ez a hatás csak lassan bontakozik ki, annak oka lehet a marxi fogalom értelmezésének egy sor ferdesége, egyoldalúsága is.² Nyilvánvaló például, hogy aki ázsiai termelési módon csupán azt a faluközösségi gazdaságot érti, amely a klasszikus ázsiai, keleti despotizmust és fejlett bürokráciáját hordozza, az a terminust nagyon szűk értelmében használja, miáltal könnyen kerül a fogalomértelmezésben ez egyetlen „modell” bővületébe, s az alapviszony különböző fejlődésfokainak és változatainak vizsgálatában minduntalan valami más „modell” konstruálását tartja szükségesnek.

Magam az ázsiai termelési mód „új vitájában” kezdettől fogva – noha különböző hangsúlyokkal kísérletezve – azt az álláspontot képviselem, hogy az ázsiai termelési módnak semmi köze nincs az európai antikvitás és feudalizmus termelési módjaihoz, az őstársadalommal azonban szerves kapcsolatban van, nevezetesen éppen azon nyugszik, azt

¹ Az egész irányzat marxista kritikájához vö. SZENTES Tamás, Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról, Budapest, 1980.

² Néhány olyan félreértésre, amely marxisták között is gyakori, legutóbb „Az ázsiai termelési mód értelmezésének néhány vitás kérdése” címmel reagáltam: Világosság 1981/6.

módosítja, anélkül, hogy elpusztítaná. Értelmezésem szerint az ázsiai termelési mód alapja és lényege a föld közösségi (eredetileg törzsi) tulajdona, míg az európai antikvitás és feudalizmus alapviszonya a föld – persze két különböző típusú – magántulajdona. Magától értődik, hogy értelmezésem fogalmi alapja a tulajdon és termelés egységének marxi felfogása; feltételezi továbbá, hogy őstársadalmon – szakítva mítoszával – egyszerűen a kicsiny, önellátó közösségek kisebb-nagyobb halmazát értsük. Ez az értelmezés, amellyel természetesen sohasem állottam egyedül, időtállóan bizonyult, mégpedig nem csupán a marxi megfogalmazások interpretációjaként, hanem azért is, mert a köztulajdonon nyugvó osztálytársadalom, az őstársadalmon alapuló civilizáció paradox, és ezért nyugtalanító fogalma egész sor társadalomtudományi diszciplínát arra ösztönzött, hogy újszerűen tegye fel kérdéseit. Egy olyan ázsiai termelési mód értelmezés, amely ezt a fogalmat Ázsiára, ott is a legfejlettebb civilizációkra korlátozná, kétségkívül egyszerűbb és modellszerűbb lenne, talán „használhatóbb” is a leírásban, ám ugyanakkor lemondást jelentene a formák sokféleségének megértéséről, és így arról is, hogy a marxi fogalom segítségével közelítsük meg az egész Európán kívüli társadalomfejlődés problémáit. Ezért hangsúlyozom a vitában mind határozottabban, hogy ázsiai termelési módon nem egy Ázsiára – és az ókorra – korlátozható modellt kell értenünk, hanem egy egész fejlődéstípust, amelynek az a lényege, hogy az eredetileg törzsi közösségi földtulajdon bázisán megy végbe, s amely fejlődéstípusnak az ún. ókori Kelet nagy birodalmi s ezeknek tovább élő változatai csupán a legfejlettebb formái.

Az ortodox értelmezés éppen paradoxonjai által hatott és hat növekvő mértékben a kutatásra, s noha állítólagos „homályosságát” némelyek felpanaszolják, ma már tudománytörténeti tény, hogy az ázsiai termelési mód „új vitája” elméleti és szaktudományos föllendülést hozott a marxista társadalomtudományban, főképp a történetírásban, a gazdaságtörténetben, az orientalisztikában és az ún. egyetemes néprajzban. A harmadik világ fejlődésproblémáinak marxista kutatása már csak ezért sem képzelhető el az ázsiai termelési mód problémáival való szembenézés nélkül. Ám a fogalom ortodox értelmezése már a kutatás elemi kérdésfeltevései, sőt premisszái szempontjából is döntő jelentőségű. Nyilvánvalóvá teheti például, hogy az Európán kívüli világ kapitalizmus előtti társadalmáról a „prekapitalizmus” elterjedt terminusával milyen keveset mondunk. Hiszen az a fejlődés, amely történetileg valóban megelőzte, tehát előkészítette és létrehozta a tőkés termelést, ténylegesen csak Európában ment végbe. A tőkés világgazdaság a kialakulása során éppenséggel nem ebben a konkrét történelmi értelemben vett prekapitalista társadalmakat talált az Európán kívüli világban, hanem ősi közösségeket és az ún. ázsiai termelési módon nyugvó társadalmakat, természetesen a bomlás különböző fokain és a hanyatlás különböző formáiban. A tőkének Európán kívül sehol sem a feudalizmussal volt dolga, hanem a föld köztulajdonán nyugvó társadalmakkal, amelyek sokszor bámulatos kulturális fejlettségükkel együtt is a tulajdoni-termelési viszonyok szempontjából Európa előtti (a történelmi Európát Európában is megelőző) fejlődésfokot képviseltek.

Amiként a „prekapitalizmus” fogalmát – amennyiben csak a kapitalizmus előtti formák összefoglalására használjuk – nyomban tagolni kell, ha tartalmassá akarjuk tenni, úgy a „faluközösség” terminussal sem jutunk messzire, ha nem tudjuk, hogy a faluközösség, földműves kisközösség nagyon sokféle volt a földművelés kezdeteitől máig, s ma is

nagyon sok formája van a világon. A földtulajdon formája alapján legalább a földköztulajdonának és magántulajdonának faluközösségi formáit kell megkülönböztetnünk egymástól, ha azt akarjuk, hogy a „faluközösség” terminus jelentsen is valamit. Léven hogy a tulajdonviszonyok mellőzése vagy elhomályosítása a polgári társadalomtudományoknak mindmáig jellemző eljárása, a faluközösség-kutatásban máig alapvető jelentőségű az a kísérlet, amelyet Marx tett a faluközösség-probléma elméleti megközelítésében. A faluközösségről (főleg az indiai formákról) hatalmas anyagot tanulmányozott, s jegyzeteinek egy része ma már hozzáférhető. Ám a nyilvánosságra szánt megfogalmazáshoz legközelebb a Vera Zaszulicsnak írt válasz fogalmazványaiban jutott (noha végül is csak egy rövid választ küldött el), így e kísérletének, ha főképp az orosz obscsinával foglalkozik is, paradigmaticus jelentősége van a faluközösség-kutatás számára. Itt csupán arra utalok, hogy Marx még a kettős, átmeneti jellegű orosz obscsináról is úgy vélekedett, hogy az a társadalom „archaikus alakulatának”, tehát az őstársadalomnak a maradványa, „utolsó fázisa”. A marxi felfogás világtörténeti kontextusát megvilágítja például a következő formula: „Mint a társadalom ősi alakulatának utolsó fázisa, a földművelő közösség ugyanakkor átmeneti fázis a másodkori alakulathoz, tehát átmenet a közös tulajdonon alapuló társadalomból a magántulajdonon alapuló társadalomba. A másodkori alakulat persze felöleli a rabszolgaságon és a jobbságon nyugvó társadalmak sorát.”³ – Hogy az orosz társadalom vagy akár csak az orosz obscsina története miképp alakult, azt a nemrégiben (épp az ázsiai termelési mód vita hatására) újra megindult obscsina-kutatás fogja eldönteni, hivatkozásomnak itt egyetlen célja volt, hogy érzékeltessem: ha a „harmadik világ” fejlődésproblémáinak történeti alapjait – részben – az Európán kívüli társadalomfejlődésben keressük, akkor az ázsiai termelési mód és az őstársadalom bonyolult problémáival állunk szemben, s az e problémák nagyságrendjének megfelelő távlat nélkül még a kérdésfeltevések sem lehetségesek.

Itt röviden ki kell térnem arra a vélekedésre, amely hibáztatja, hogy Marx progresszívnek, sőt forradalminak ítélte India angol gyarmatosítását, főképp mert az gazdaságilag szétrombolta az őstársadalmi alapzatot, a faluközösségi önellátást, valamint hogy Marx illúziókat táplált volna a kapitalizmus civilizációs küldetéséről. Nos, „Az indiai brit uralom várható eredményei” c. 1853-as cikkében olvashatjuk: „Az indiai társadalomnak egyáltalán nincs történelme” – ami természetesen semmi mást nem jelent, mint hogy ennek a civilizációnak bázisa maradt a földtulajdon első formája. Majd olvashatjuk ezt is: „Angliának kettős küldetést kell betöltenie Indiában: az egyik romboló, a másik újjáalkotó – a régi ázsiai társadalom megsemmisítése és a nyugati társadalom alapjainak lefektetése Ázsiában”. Ám a britek eddig még inkább csak romboltak Indiában: „Tönkretették ezt a civilizációt azáltal, hogy az indiai közösségeket szétzúzták, az indiai ipart kiirtották, és mindent lesüllyesztettek, ami az indiai társadalomban nagy és kiemelkedő volt. Indiai uralmuk történetének lapjai pusztításon kívül másról alig beszélnek. Az újjáalkotás munkája a romhalmazból alig tűnik ki. Mindamellett megkezdődött.”⁴ – Nem idézem tovább ezt a közismert cikket, mert érvelni amúgy sem a formuláival szeretnék. Mondják némelyek, hogy a kapitalizmus a rombolás küldetését teljesítette, az újjáalko-

³ Marx–Engels Művei (a továbbiakban: MEM) 19, 278.

⁴ MEM 9, 209, 210.

tását azonban nem; hogy tehát a történelem rácsfolt volna Marx illúzióira. De hát gondoljunk bele egy pillanatra: ugyan mikorra várhatta volna India „európaizálódását” Marx, aki szerint India története csak most kezdődik, mert a földtulajdon első formájának pusztulásával csak most válik lehetségessé, hogy társadalmi fejlődése meginduljon. Vajon mennyi időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy több száz milliós nép az őstársadalmi alapzatról elmozdulva eljusson a kapitalizmusba? Nem kell felelnem a szónoki kérdésre, hogy világos legyen: a történelmi távlat és adekvát lépték jelentősége tudományos és politikai szempontból egyaránt igen nagy.

Az őstársadalom maradványainak és az ázsiai termelési módnak Európán kívüli konzerválódása, hanyatló és széttört formáiban is szívós fennmaradása olyan nagyságrendű történelmi tény, hogy inkább azon csodálkozhatnánk, ha napjainkra a kapitalizmus mindenütt felszámolta, megsemmisítette volna az önellátó faluközösségeket. Egyébként a föld köztulajdonát és a faluközösséget nem egy gyarmati berendezés éppen konzerválni vagy újra megszervezni törekedett; közismert például, hogy a holland államkincstárnak Jáva ősi faluközösségeinek adója óriási jövedelmet biztosított. Tény, hogy a föld köztulajdonán nyugvó önellátó faluközösségek Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országainak nagy területein túléltek a gyarmati korszakot is, amelynek kapitalizmusa csak a termelés és társadalom néhány szektorát ragadta meg és alakította át, a mezőgazdasági termelés hagyományos szerkezetét azonban sok helyütt jóformán érintetlenül hagyta.

Itt azonban teljesen jogos a kérdés: hogyan értsük ezt? Nem egyszerűen olyan zárványokról van szó, amelyeknek elhanyagolható a jelentősége, s amelyek amúgy is halálra vannak ítéelve, napról napra fogyatkoznak? Nos, éppen arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a kérdés nem ilyen egyszerű. Kétségtelen, hogy „őseredeti”, „elsődleges” formák mai világunkban nem léteznek, vagy ha itt-ott mégis, annak csak történeti érdekessége lehet. Ezzel a megállapítással azonban nincs elintézve a kérdés. A létfenntartás elemi gondoljai ugyanis számottevő pásztor és földműves népesség gazdálkodásában és életmódjában elemi, tehát másodlagosságukban is elsődleges típusú közösségeket hoznak létre ma is. Ne felejtjük el, hogy például a rokonság, amely a közösségszervezés egyik elemi támpontja, szakadatlanul újratermelődik. Ráadásul nem is azok a kis zárványok az igazán érdekesekek, amelyek mondjuk a tropikus dzsungelokban vagy elzárt völgyekben tengetik életüket, hanem azok, amelyek a tőkés világgazdaságnak alárendelten őrzik vagy reprodukálják az ősi formákat. Még a törzsi és faluközösségi földtulajdonról sem jelenthetjük ki, hogy megsemmisült volna; még a fölébe rendelt, reá telepített földmagántulajdon sem feltétlenül pusztítja el, magában véve csak birtoklásformává fokozza le, akárcsak az állami tulajdon proklamálása tette már a régi ázsiai termelési módban is. Még a gyarmatosítók által itt-ott bevezetett paraszti földmagántulajdon sem feltétlenül realizálódott mindenütt a termelésben. A társadalom falusi mélyrétegében a köztulajdon bomlásformáinak változatos sorát tárhatja fel a tudományos kutatás, ha megszabadul attól a hiedelemtől, hogy ami felbomlott, széttört, rommá lett, az már nem is létezik.

A probléma lényege ugyanis éppen az, hogy a fejlődő országok túlnyomó többségében a gyarmatosítás előtti társadalom felbomlasztott, tönkretett, elnyomított, karikatúrává tett formákban létezik a falun, a kapitalizmus pedig kifelé, a külföldi tőke felé fordulva fejlődik — ha fejlődik — a városban. Ez országokban a föld magántulajdona a

termelési mód bázisává csak az európaiak betelepülésével és az európaiak által lett, az őslakosok alávetett világában azonban a földtulajdon közösségi formái éltek, vagy inkább vegetáltak tovább. Így aztán a világ számos országában a falu számára a gyarmati berendezkedés sem volt sokkal több, mint az adóztató kizsákmányolás megannyi egymást követő, váltogató államhatalma a régi Ázsiában, azaz a „politikai felhőregió” egy újabb „vihara” (Marx).

A gyarmatok kapitalizmusa gyors tőkés gazdasági és társadalmi fejlődést egyébként csak néhány ponton hozott, s biztosra vehetjük, hogy e fejlődésük titka a világgazdasági összefüggésekben, illetve egy-egy ország vagy város világgazdasági szempontból vett helyértékében rejlik. Nem térek ki bővebben a tőkés világgazdaság problémáira, csak annyit jegyzek meg, sem az ún. tradicionális társadalmak szempontjából, sem a tőkés világrendszer szempontjából nem az szorul magyarázatra, hogy a gyarmati és félgymarmati országok miért nem fejlődtek az „anyaországokkal” összehasonlítható módon, hanem az, hogy egy-két ponton miért és hogyan vált mégis lehetségessé a fejlődés. Maga az „ázsiai” múlt nem abszolút akadály a kapitalizálódásnak. Sokat mond a tény, hogy Japán, az egyetlen nem európai múltú ország, amely mintegy száz év alatt a legfejlettebb tőkés országok közé emelkedett, sohasem volt gyarmat, de még félgymarmat sem. Példájának tanulmányozása és elemzése ezért nem kerülhető meg a fejlődő országok kutatásában.

Nem minden „ázsiai” múltú ország tartozik tehát a mai „fejlődők” sorába, de a legtöbb mai fejlődő ország hagyományos társadalmá mégiscsak ázsiai típusú volt, azaz tartósan, a kapitalizmus behatolásáig a föld köztulajdonán és az ennek megfelelő faluközösségen nyugodott. Ám az ázsiai termelési mód fogalma igen sok forma összefoglalása lévén, könnyen juthat arra a sorsra, mint a „prekapitalizmus” fogalma; nem sokat mond, ha a kutatás – e fogalommal helyes általános tájékozódást nyerve – nem hatol be a különbségek titkaiba, nem tesz különbséget „despotikusabb és demokratikusabb formák” (Marx), bürokratikusabb és egyszerűbb formák, „eredetibb” és másodlagosabb formák, autochton és átvett formák, „tisztább” és (az európai fejlődéssel való érintkezésben létrejött) keverék-formák között, és a megkülönböztetés lehetséges szempontjait még hosszan sorolhatnám. Az ázsiai termelési mód általános fogalma lehetővé teszi az igazi kérdések feltevését, s a kutatásnak a különös formákon is túljutva egészen az egyedi alakulatok és fejlemények megragadásáig kell előrehatolnia; ezt a munkát semmiféle általános fogalom meg nem takaríthatja. Mert az ázsiai típusú fejlődés nagy különbségein kívül a „fejlődők” mai sokféleségének létrehozásában a gyarmatosítás különbségei és a hagyományos társadalmaknak a kapitalizmusra való különböző reagálása is nagy szerepet játszott. Elég, ha arra utalok, hogy például Latin-Amerikában az indián törzsek és népek termelési módjának súlya egészen más, mint a legtöbb ázsiai és afrikai országban. Latin-Amerikában az autochton fejlődés kontinuitását csaknem teljesen megszüntette a gyarmatosítás, ott még a faluközösségi alapzat mélyrétegeiben is inkább csak szórványokban találunk kontinuitást, a gyarmati, majd „független” berendezkedésben azonban ilyesmiről nem lehet szó.

Az a történelmi összefüggés tehát, amely a „fejlődőket” az óriási különbségek ellenére mégis objektíve összeköti egymással, nem egyszerűen és nem közvetlenül a történelmi múltban rejlik, hanem a jelenben, nevezetesen abban, hogy a tőkés fejlődés

nem reális (vagy ha reális, akkor sem kívánatos) perspektíva a legtöbb fejlődő ország számára. Ez a tőkés világgazdasági meghatározottság azonban megint csak a történelmi múltra utal vissza, mégpedig nem csupán a tőkés világrendszer keletkezéstörténetére, hanem az őstörténelmi múltra, mert szükségképpen veti fel a kérdést, érdemes-e és szabad-e a politikailag többé-kevésbé független fejlődő országnak egy torz tőkés fejlődés oltárán feláldoznia ősi közösségi szervezetét és kultúráját.

Nos, azt hiszem, Marx híres levélfogalmazványai e tekintetben is paradigmaticus értékűek. Marx gondolatmenetének kiindulópontja az, hogy Nyugat-Európában a közösségi földtulajdon régen elpusztult, Oroszországban azonban nem. Az egyszerűség kedvéért a „Harmadik fogalmazványból” idézek, amely elvégre valószínűleg a legközelebb állt ahhoz, hogy Marx el is küldje Vera Zaszulicsnak. „Egyelőre vonatkoztassunk el – írja Marx – az orosz közösségre súlyosodó összes nyomorúságoktól, és csak fejlődési lehetőségeit nézzük. Egyedülálló helyzetet foglal el, amely precedens nélküli a történelemben. Európában egyedülálló módon egy mérhetetlen birodalom falusi életének uralkodó szervezete formája még. A föld közös tulajdona a kollektív elsajátítás természetes alapját biztosítja számára, történelmi környezete pedig, a tőkés termelés egyidejű fennállása, teljesen készen nyújtja neki a nagyüzemi méretekben megszervezett kooperatív munka anyagi feltételeit.” Ilyenformán az obscsina „közvetlen kiindulópontjává” válhatik ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál, és új életet kezdhet anélkül, hogy előbb öngyilkosság lenne.”⁵ Ahhoz azonban, hogy az obscsina „a tulajdon archaikus típusának egy magasabb formája, vagyis – kommunista tulajdon” számára „közvetlen kiindulóponttá” válhasson, Oroszország forradalmára van szükség, amely a falvaknak éppen az elszigeteltségét, tehát őstársadalmi jellegét szüntetné meg. Idézem tovább: „De hát az orosz földközösséget sújtó átok – az elszigeteltsége, az egyik közösség és a többiek élete közötti kapcsolat hiánya, ez a *lokalizált mikrokozmosz*, amely mostanáig megfosztotta minden történelmi kezdeményezéstől? Ez eltűnnék az orosz társadalom egy általános megrázkódtatása közepette.”⁷ Az elküldött válaszlevél nem bocsátkozik részletes fejtegetésbe, de Vera Zaszulics eredeti kérdésére még egy (Engelsszel együtt vállalt) írásban tér vissza. Az 1882. január 21-én datált, „A Kommunista Párt kiáltványa második orosz kiadásához” írt Előszóban olvashatjuk: „Az egyetlen válasz, amely erre manapság lehetséges, a következő: ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.”⁸

Az akkor már rohamosan kapitalizálódó Oroszországban, egyelőre elmaradván a mondott forradalmak is, az obscsina menthetetlennek bizonyult. Ez azonban nem csökkent a marxi elméleti megfontolás értékét, amelynek lényege, hogy a régi földközösségre vagy maradványaira az új, a szocialista társadalom felé tartó fejlődés magától értődő módon támaszkodik. Ezért itt talán nem szükséges bizonygatni, hogy Marx meggondolása

⁵ MEM 19, 278.

⁶ Uo. 272.

⁷ Uo. 279.

⁸ MEM 19, 440.

— mutatis mutandis — a mai fejlődő országokra is érvényes, sőt az időközben végbement világtörténelmi fejlemények következtében velük kapcsolatban már nem is a pusztá feltevések, hanem a reális kísérletezés világában mozoghatunk. Különféle eredetű és formájú faluközösségei nélkül a „fejlődők” legtöbbször olyan katasztrofális éhínség sújtáná, amely még a jelenlegi lassú fejlődés alól is kihúzná a talajt. Hogy a faluközösségre szükségük van-e, a „fejlődők” számára egyszerűen nem kérdéses. Hogy valamely formáját miképpen sikerül továbbfejleszteni, a mezőgazdaság uralkodó formájává és persze gazdaságilag hatékonyá tenni, az egy-egy ország sajátos lehetőségeivel összefüggő probléma.

A „fejlődő országok” egész problematikája éppen a tőkés világgazdaság kérielhetetlen törvényei következtében túlmutat a kapitalizmuson; a „fejlődők” fejlődésproblémái végül is abba a kérdésbe torkollanak, hogy induljanak el ezek az országok a szocializmus előkészítésének, majd megalapozásának útján. Nézetem szerint ezért a fejlődő országok kutatását össze kell kapcsolni az ún. szocialista orientációjú országok, sőt a nem európai szocialista országok kutatásával, beleértve Kínát is. A hetvenes évek világgazdaság-elméletének egyik legjellemzőbb gyengesége, hogy éppen a legutóbbi évtized egyik legfontosabb fejleményéről, az ún. szocialista orientációjú országok problematikájáról nincs komoly mondanivalója. Pedig az elmaradottak fejlődésproblémáinak ez országok gyakorlata bizonyos értelemben reprezentatív összegezést nyújtja; akárcsak a szocializmus megalapozásával kísérletező ázsiai országok tanulságos története.

A tőkés világgazdaság rabságából való kiszabadulással, a kapitalizmuson való túljutással éppenséggel nem csökken a „kapitalizmus előtti” történelmi múlt, a helyi hagyomány és kultúra jelentősége, hanem éppen ellenkezőleg, rendkívüli módon megnövekszik, mert — akarják vagy sem — elkerülhetetlenül az új fejlődés „közvetlen kiindulópontjává” válik. Ezért a nem európai fejlődésű országok szocializmus-építésének alakulására óhatatlanul rányomja bélyegét a múlt problematikája, beleértve ebbe az östársadalmi alapzat szűkösségét, a régi adóztató államok bürokratikus hagyományait, a mentalitás problémáit is. Az östársadalmi és „ázsiai” formák megszüntetve-megőrzése, felhasználása a szocialista átszervezésben és részben átvezetése a szocializmusba: olyan hatalmas problémakör, hogy a vállalt keretben még ez utalás kibővítése sem lehetséges.

Fő mondanivalóm a „fejlődők” fejlődésproblémáinak történelmi nagyságrendjére, a kutatás történelmi távlatára vonatkozott. A világtörténelmi távlat nélkül még saját, kelet-európai szocializmusunk sem ítéhető meg adekvát módon, a „fejlődők” és a nem európai szocialista kísérletek problematikája pedig végképpen érthetetlen marad.